

XVIII. Yüzyıl Eczâü'l-kaziyye Risaleleri ve Darendeli Mehmed Efendi'nin *Risâle fi't-tefrika* *beyne mezhebi'l-müteahhirîn ve'l-kudemâ* *fi'l-kaziyye ve't-tasdîk* İsimli Eseri

Dr. Eşref ALTAŞ*

Özet

Eczâü'l-kaziyye, XVIII. yüzyılda Osmanlı âlimleri tarafından yazılan önermenin unsurları hakkındaki risalelerin genel adıdır. Bu risaleler, önermenin unsurları hakkında mütekaddimîn ve müteahhirîn mantıkçıların görüşlerini ele almaktadır. Bu çerçevede bu çalışma, XVIII. yüzyılda yazılmış *Eczâü'l-kaziyye* risalelerinin bir listesini sunmayı amaçlamaktadır. Ayrıca bu makale, *Eczâü'l-kaziyye* risaleleri arasından, örnek olması amacıyla, Darendeli Mehmed Efendi'nin *Risâle fi't-tefrika beyne mezhebi'l-müteahhirîn ve'l-kudemâ fi'l-kaziyye ve't-tasdîk* adlı eserinin metnini ve tercümesini içermektedir.

Anahtar Kelimeler: *Eczâü'l-kaziyye*, Darendeli Mehmed Efendi, önerme, mantık, İslâm felsefesi, Osmanlı düşüncesi, Lale Devri.

Abstract

Aczâ al-kaziyya (the elements of proposition) is the general name of pamphlets written by Ottoman's scholars in the eighteenth century, which include the elements of proposition. These pamphlets research that what are the views of earlier and later logicians on the elements of proposition. In this limitation, this work aims to present the list of pamphlets on *Aczâ al-kaziyya* written in the eighteenth century. Furthermore, this article includes text and translation of Muhammad al-Dârandawî's pamphlet named *Risâla fi al-tafrika bayna mazhab al-mutaahhirîn va al-kudamâ fi al-kaziyya va al-tasdîk* to demonstrate a sample text from pamphlets of *Aczâ al-kaziyya*.

Key Words: *Aczâ al-kaziyya* (the elements of proposition), Muhammad al-Dârandawî, proposition, verification, logic, Islamic philosophy, Ottoman thought, The Tulip Era.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. yüzyılın başında yeni bir ilim çevresi teşekkül etmeye başlamış, Avrupa algısının değişmesi gibi dış etkenlerle bu ilim çevresinde yeni arayışlar ortaya çıkmıştır.¹ Bu ilim çevresinin teşekkülünde Sultan III. Ahmed tarafından 1715 yılında medreselerin ıslahına yönelik iki hatt-ı hümayunun çıkartılması, tercüme heyetlerinin teşekkül ettirilmesi, Top-

* Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Öğretmeni.

¹ İhsan Fazlıoğlu, "Osmanlılar" (İlim ve Kültür / Düşünce Hayatı ve Bilim), *DİA*, XXXIII (İstanbul 2007), 548-556, s. 550; *Türkiye'de Türkçe'de Felsefe Üzerine Konuşmalar* (haz. Cüneyt Kaya), İstanbul 2009, s. 201-255, s. 241.

kapı Sarayı Kütüphanesi dâhil olmak üzere çeşitli kütüphanelerin ve matbaanın kurulması gibi iç etkenler de rol oynamıştır.² Müteferrika Matbaası'nın kurulması aşamasında, matbaa için verilen fetvada özellikle alet ilimleriyle ilgili eserlerin basılmasına dair ifadeler yer almış,³ Müteferrika'nın neşrettiği eserler de tarih, coğrafya ve dil bilimlerine ait eserlerden oluşmuştur.⁴ Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nda bu dönemde telif ve tercüme şeklinde birçok eser meydana getirilmiş, sistemli bir şekilde yürütülen tercüme faaliyetleri ilim hayatının canlanması-na katkıda bulunmuştur.

Bu yeni ilim çevresinde tartışılan konulardan biri, önermenin unsurları konusudur. XVIII. yüzyılda yazılan ve müellifleri tarafından genellikle "*Eczaü'l-kaziyye*" olarak adlandırılan eserlerde işlenen bu konu, dönemin Osmanlı âlimlerine dil ve düşünce ilişkisini tartışma imkânı vermiştir. Önermenin unsurları üzerine yazılan bu risalelerin arka planını sunmak bakımından Osmanlı bilim ve kültürüne ilişkin bir bölüm nakledeyim:

"Müneccimbaşı Ahmed Dede klasik dönemin son, arayış döneminin ilk ismi olarak dikkati çeker. Osmanlı ilim zihniyetinde merkezi konumda bulunan kelimî doğa felsefesi ile bu felsefenin rakibi durumunda bulunan ve karşı-görüş amacıyla eleştirel nedenlerle dikkate alınan İbn Sînâcî doğa felsefesini bir kenara bırakarak Pitagorasçı adedî teolojiye ve kozmolojiye, dolayısıyla doğa felsefesine yönelir. Osmanlı ilim zihniyetinin temel bilgi formu olan önerme ile önermenin dış dünyayla ilişkisi, özellikle önermedeki nispetin ontolojisini tartışan Müneccimbaşı böylece mensup olduğu klasik bilgi anlayışının temellerini sorgulamaya başlar. Müneccimbaşı'nın bu arayışı XVIII. yüzyıl Osmanlı ilim hayatının en önemli sorunu şekillendirecektir: Önerme, önermenin unsurları, önermenin formu, önerme ile dış-dünya ilişkisi gibi konular bu yüzyıldaki pek çok düşüncünün ana sorunu haline alır."⁵

Avrupa'dan gelen bilginin artışı ve bunun getirdiği değişimler, bilginin ne olduğu, bilgi-dış dünya ilişkisi ve doğru-kesin bilginin yapısı gibi konuların Osmanlı âlimleri tarafından yeniden tartışılmasını sağlamıştır. Böylece ilmî-felsefî literatür değerlendirmeye tabi tutularak üretilen bilginin aracı konumundaki dil ve man-

² Salim Aydı, "Bilimsel Faaliyetler Açısından Lale Devri", *İstanbul Armağanı 4 Lâle Devri*, İstanbul 2000, s. 159-193; a. mlf, "Lâle Devri'nde Yapılan İlmî Faaliyetler", *Divân İlmî Araştırmalar*, 1997/1 (İstanbul 1998), sy. 3, s. 143-170.

³ Fervanın metninde yer alan "Su'al: Basma sanatında maharet iddia eden Zeyd, "Lugat ve mantık ve hikmet ve hey'et ve bunların emsali ulûm-ı âliyyede telif olunan kitapların huruf ve kelimâtının suretlerini birer kalıba nakş edip evrak üzerine basma ile..." şeklindeki ifadelerden özellikle dil, mantık, felsefe ve astronomi ile ilgili kitapların basımına öncelik verildiği anlaşılmaktadır. Mehmet İpşirli, "Lale Devri'nde Yenilikçi Bir Âlim: Şeyhulislâm Yenişehirli Abdullah Efendi", *İstanbul Armağanı 4 Lâle Devri*, s. 249-258, s. 251-252.

⁴ Coşkun Yılmaz, "Hezarfen Bir Şahsiyet: İbrahim Müteferrika ve Siyaset Felsefesi", *İstanbul Armağanı 4 Lâle Devri*, s. 259-333, s. 287-288.

⁵ İhsan Fazlıoğlu, "Osmanlılar", s. 550.

tık yaygınlık kazanmış, bilgiyi ifade edecek şekilde terimleştirilmiş, lafzî-sembolik dil yeniden ele alınmıştır.⁶ Bu çerçevede XVIII. yüzyıl ilim-kültür faaliyetlerine önemli katkıları olan Üsküdarî, Dârendevî, İsmail Gelenbevî gibi âlimler de önermenin unsurları konusunu tartışmışlardır. Darendeli Mehmed Efendi'nin tercümesini ve metin tahkikini sunacağımız *Risâle fi't-tefrika beyne mezhebi'l-müteahhirîn ve'l-kudemâ fi'l-kaziyye ve't-tasdik* isimli eseri de bu dönemde yazılmıştır. Bu eser, XVIII. yüzyılda yazılan eczâü'l-kaziyye risaleleri hakkında genel bir kanaat veren temsil kabiliyeti yüksek bir eser olması bakımından tercih edilmiştir.

1. XVIII. Yüzyılda Osmanlı Âlimleri Tarafından Yazılan Eczâü'l-kaziyye Risaleleri

XVIII. yüzyıl öncesinde Ebherî (ö. 663/1265), Devvânî (ö. 908/1502) ve Kemalpaşazâde (ö. 940/1534) gibi âlimlere *Eczâü'l-kaziyye* adıyla nispet edilen risaleler kütüphane kataloglarında kayıtlıdır. Ancak bu eserler, önermenin unsurları ile ilgili konuları içermedikleri ve incelediğimiz yüzyılda yazılmamış oldukları için konumuz dışındırlar.⁷ XVIII. yüzyılda ise Mehmed Emin el-Üsküdarî (ö. 1149/1736),⁸ Muhammed ed-Dârendevî (ö. 1152/1739), Ebû Said el-Hadimî (ö. 1176/1762),⁹ Davud b. Muhammed el-Hanefî el-Karsî (ö. 1169/1756),¹⁰

⁶ İhsan Fazlıoğlu, "Osmanlılar", s. 550; a.mlf., *Türkiye'de Türkçe'de Felsefe Üzerine Konuşmalar*, s. 241-242; Dârendevî ve Üsküdarî *Aynî Tarihi* olarak bilinen *İkdü'l-cumân fi târihi ehli'z-zamân*'ın tercüme heyetinde bulunmuşlardır. Yine aynı dönemde Yunancadan felsefe tercümesi yapan Esad Yanyavî de bu komisyondadır. Salim Aydın, "Bilimsel Faaliyetler Açısından Lale Devri", s. 171-172.

⁷ Ebherî'ye nispet edilen risalen istinsah tarihinin 1177/1763 olması (*Eczâ-i Kaziye*, Samsun Gazi Ktp., nr. 804) XVIII. yüzyılda konuya duyulan ilginin bir sonucu olsa gerektir. Devvânî ve Kemalpaşazâde'ye atfedilen *Eczâü'l-kaziyye* risaleleri önerme konusunu içermemektedirler. Nitekim Kemalpaşazâde adına *Risale fi' eczâü'l-kadiyye* adıyla kayıtlı risale (Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbî Efendi, nr. 2046) hilaf ve ihtilaf arasındaki farkı inceleyen oldukça kısa bir risaledir.

⁸ Muhammed Emin el-Üsküdarî (ö. 1149/1736), Aziz Mahmud Hüdâyî'nin ahfadındandır (Bursalı, Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1334-1343, I, 400-402). Lale devrinde teşekkül ettirilen *Aynî Tarihi*'nin tercüme heyetinde yer almıştır (Salim Aydın, "Bilimsel Faaliyetler Açısından Lale Devri", s. 171-172). Üsküdarî'nin *Risâle fi beyânî'n-nisbeti'l-hükmiyye ve eczâü'l-kaziyye* adlı risalesi, mecmua içinde, İstanbul'da Esâd Efendi Matbaası'nda h. 1298 yılında ve başka mecmualarda müteaddit defalar basılmıştır.

⁹ Ebû Saîd el-Hâdimî (ö. 1176/1762), Hadim'de doğmuş ve buranın ilim merkezi haline gelmesinde büyük rol oynamıştır. Talebeleri arasında aynı konuda telifleri olan Osmanlı son dönem mantıkçılarından İsmail Gelenbevî, Gözübüyükzade İbrahim Efendi ve Hâilî b. Ahmed b. Himmet el-Konevî vardır. Hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bk. Mustafa Yayla, "Hâdimî", *DİA* (İstanbul 1997), XV, 24-26; Hadimî'nin önermenin unsurları ile ilgili eseri, *Risâle fi'l-kaziya ve eczâihâ* adıyla Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 4164/23'de; *Risâle eczâul-kaziyye* adıyla Süleymaniye Ktp. H. Hüsnü Paşa, nr. 504/14'te; *Risâle fi' eczâü'l-kaziye* adıyla Süleymaniye Ktp. Bağdath Vehbî Efendi, nr. 2046'da ve *Risâle fi'l-kadiyyeti ve eczâihâ* adıyla Süleymaniye Ktp. Fatih, nr. 5311'de kayıtlıdır.

Muhammed Zeynî Mîrî Kâtipzâde (risalesinin telif tarihi: 1174/1760)¹¹, Yusuf Bozkırî (XVIII. yüzyılda telif edilen risalenin mevcut nüshadaki istinsah tarihi: 1188/1774),¹² Halil b. Ahmed b. Himmet el-Konevî (ö. 1224/1809)¹³ gibi âlimlere ait *Ecẓâü'l-kaziyye* risaleleri mevcuttur.¹⁴ Yine yüzyılın büyük mantıkçısı İsmail Gelenbevî (ö. 1255/1791) de aynı konuyu eserlerinde işlemiştir.¹⁵ Bunun dışında XVIII. ve XIX. yüzyılda aynı konuda olmak üzere Rumîzâde Efendi,¹⁶ Kara Kasım,¹⁷ Hüseyin el-Kayserî,¹⁸ Muhammed el-Âmidî,¹⁹ Gözübüyükzâde İbrahim

¹⁰ Dâvûd b. Muhammed el-Karsî el-Haneffî (ö. 1169/1756): Çok yönlü Osmanlı âlim ve müderrisidir. Arap dili, mantık, kelam, tefsir gibi birçok alanda çok sayıda eseri olan Davud-i Karsî'nin *Şerhu'r-Risâle fi'l-kaziyye ve ecẓâihâ* adlı eseri, müellifin Lârende (Karaman)'de bulunduğu 1162 yılının Ramazan bayramında (14-16 Eylül 1749), Ebû Saîd el-Hâdimî'nin *er-Risâle fi'l-kaziyye ve ecẓâihâ* adlı eserine yazdığı şerhtir. Süleymaniye Ktp., Çelebi Abdullah, nr. 392/26; Tirmovalı, nr. 1325; Dâvûd-i Karsî'nin şerhinin sadece konusu kazıye olan "maksad" adlı ikinci bölümü ise Süleymaniye Ktp., Servili, nr. 247'dedir. Dâvûd-i Karsî hakkında geniş bilgi için bk. Cemil Akpınar, "Dâvûd-i Karsî", *DİA* (İstanbul 1994), IX, 29-32.

¹¹ Muhammed ed-Dârende'vî'nin *et-Tefrika beyne mezhebi'l-müteahhirîn ve'l-kudemâ fi'l-kaziyye ve't-tasdik* adlı eserinin şerhi olan Muhammed Zeynî Mîrî Kâtipzâde'nin bu risalesi, *Şerhu Risâle fi tahkiki ecẓâi'l-kadiyye* adıyla Süleymaniye Ktp. İzmir, nr. 403'de bulunmaktadır.

¹² Yusuf el-Bozkırî, *Risâle fi'l-kaziyye*, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 4164/19, vr. 164b.

¹³ Halil b. Ahmed b. Himmet el-Konevî el-Haneffî (ö. 1224/1809): Manisa'da yaşamış ve orada vefat etmiştir. Eserlerinin bir listesi için bk. Bağdatlı, İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn ve esmâu'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, İstanbul 1951-1955, I, 356; Hâdimî'nin bu öğrencisi hakkındaki vasiyeti için bk. Süleymaniye Ktp, H. Hüsnü Paşa, nr. 70; Konevî'nin risalesi *Risâle fi'l-kadiyye ve ecẓâihâ* adıyla Süleymaniye Ktp. Çelebi Abdullah, nr. 392/24; *Risâle fi hükmi'l-kaziyye* adıyla Süleymaniye Ktp., Ahmet Tekelioğlu, nr. 514/15 ve yine *Risâle fi ecẓâ'il kazıye* adıyla Millet kütüphanesi, Ali Emiri Arabî'de 4356 vr. 45a-52b arasında mecmuada bulunmaktadır.

¹⁴ Aynı yüzyılın âlimlerinden Kara Halil Boyabadî adına kayıtlı *Ecẓâü'l-kaziyye* ile ilgili eser, Milli Kütüphane, 4558 numarada *Risâle fi beyâni ecẓâi'l-kaziyye* adıyla vr. 75a-76a'da bulunmaktadır; müstensih Ali b. Ahmed Tırnevi, istinsah tarihi 1796'dır. Ancak kütüphaneden verilen bilgiye göre bu eser Milli Kütüphane'de yoktur ve *Risâle fi beyâni ecẓâi'l-kadiyye* adıyla Diyarbakır Ziya Gökalp Yazma Eserler Ktp., 21 HK 987/16'da kayıtlı vr. 141a-145a'da bulunan eserdir. Diyarbakır kütüphane kaydında yazar adı yok, müstensih Ömer b. Ömer istinsah tarihi ise 1190/1775 olarak verilmektedir. Eğer kayıtlar doğruysa bu iki eser farklı olmalıdır. Kara Halil Boyabadî (ö. 1123/1711), *Fenârî Haşiyesi*, *Hikmetü'l-ayn Haşiyesi*, *Tevâlî Haşiyesi* ve *Hidâye Haşiyesi* gibi birçok eseri bulunan âlim. Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 374; Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifîn*, I, 354; Bu âlimin oğlu Mehmed Said Efendi (ö. 1168/1755) de *Aynî Tarihi*'nin tercüme heyetinde görevlendirilmiştir. Salim Aydın, "Bilimsel Faaliyetler Açısından Lale Devri", s. 171-172.

¹⁵ Gelenbevî İsmail, *Burhan-ı Gelenbevî*, İstanbul 1253 (*Burhan ve Haşiyeye Burhan birlikte*), s. 19-20; *Gelenbevî 'Alâ İsağoci*, İstanbul 1283, s. 30-32; Abdülkuddüs Bingöl, *Gelenbevî'nin Mantık Anlayışı*, İstanbul 1993, s. 43-48.

¹⁶ Rûmîzâde Efendi'nin eseri *Risâle fi ecẓâi'l-kaziyye* adıyla Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, 5774 numaralı mecmuada vr. 10ab'de bulunmaktadır. Ayrıca *Risaleü'l-ecẓâi'l-kaziyye* adıyla Antalya Elmalı İlçe Halk Kütüphanesi, nr. 2568, vr. 72b-73a'da vardır.

¹⁷ Kara Kasım'ın konuyla ilgili risalesi *Risâle fi ecẓâi'l-kaziyye* adıyla Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, 5774 numaralı mecmuada vr. 9ab'de ve Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi Efendi, 2046 numaralı mecmuada vr. 318ab'de bulunmaktadır.

¹⁸ Hüseyin Efendi el-Kayserî'nin, Bağdatlı Vehbi Efendi, 2046 numaralı mecmuada 318b'de bulunan *Risale fi ecẓâi'l-kadiyye* adıyla kayıtlı risalesi, doğrudan önermenin unsurları ile ilgili olmayıp önermenin bir unsuru olan "konu"nun beş yönünü sayan birkaç satırlık bir risaledir.

Efendi (d. 1747 - ö. 1838),²⁰ Mustafa Şevket el-İstanbulî (ö. 1874-1875),²¹ Yusuf Şehrî²² ve Ali Vasfî el-Gümülcinevî²³ gibi bilginler “*Eczâü'l-kaziyye*” risaleleri yazmışlar ya da bu tür risaleleri şerh etmişlerdir. Yine bu yazarların eserleri dışında müellifi tespit edilemeyen “*Eczâü'l-kaziyye*” adı altında birçok risalenin bulunması,²⁴ sözkonusu yüzyılda önermenin unsurları konusunun entelektüel çevrelerdeki yaygınlığını göstermektedir.

Önermenin unsurlarını tartışan bu risaleler, muhtevaları klasik mantığı esas almak ve İslâm mantık geleneği içerisinde yazılmış olmakla birlikte yeni bir tür olarak Osmanlı âlimlerine özgüdür. Yoğun olarak XVIII. yüzyılda ve bu geleneğin bir devamı olarak XIX. yüzyılın ilk yarısında kaleme alınan bu risalelerin birisi hariç hepsi Arapça'dır.²⁵ Dil-düşünce-varlık arasındaki ilişkiler konusunda belli bir arayışın izlerini taşıyan bu risalelerin yazımı, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaygınlaşan metodoloji ve modern mantık çalışmalarıyla birlikte canlılığını kaybetmiştir.

¹⁹ Muhammed el-Âmidî, *Risâletü'l-kaziye*, Kütahya Tavşanlı Zeytinolu İlçe Halk Kütüphanesi, nr. 465.

²⁰ Gözübüyükzade'nin hayatı hakkında bk. Gözübüyük, İbrahim Nesimi, Gözübüyükzade İbrahim Efendi, *DİA* (İstanbul 1996), XIV, 160-161; *Risâle fi tahkiki eczâi'l-kaziyye 'ale'l-mezhebeyn*, adıyla diğer eserlerinin de bulunduğu mecmua içinde, İstanbul'da 1253 ve 1274 yıllarında yayınlanmıştır.

²¹ Mustafa Şevket el-İstanbulî, *Fi tahkiki mezhebeyi'l-mütekaddimîn ve'l-müteahhirîn fi't-tasdiği ve müteallikihî* (*Mecmuâtü'l-fevâid* içinde), İstanbul 1218/1900, s. 24-29; Mustafa Şevket'in vefatını Bursalı, 1291-1292/1874-1875 olarak vermektedir. Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 450.

²² Konula ilgili Yusuf Şehrî adına *Risâle fi tarafeyni'l-kaziyye 'alâ kavli'l-mütekaddimîn ve'l-müteahhirîn* adıyla Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Arabî, 4351/19'da vr. 39b-40a'da bir risale vardır. Aynı yerde yine Yusuf Şehrî adına kayıtlı *Risâle fi eczâi'l-kaziyye ve ma'nâ nisbetihî ve'l-elfâzi'l-lei yu'abbirüne biha* adıyla Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Arabî, nr. 4351/19, vr. 40b-41a'da konuyla ilgili bir başka risale daha vardır.

²³ Hayatı hakkında bilgi edinemediğimiz Ali Vasfî el-Gümülcinevî'nin müellifi ya da müstensihî olduğu risale kütüphane kayıtlarında yoktur. Gümülcinevî'ye atfedilen *Risâle eczâi'l-kaziyye* adlı eserin varlığını, “Nadir Kitap” tarafından verilen satılık ilanından öğrenmiş bulunmaktayız: (URL: <http://www.nadirkitap.com/risale-i-eczai-l-kaziyye-el-yazmasi-ali-vasfi-el-gumulcinev-kitap242561.html>, Erişim: 26.02.2010).

²⁴ Müellifini tespit edemediğimiz konuyla ilgili eserler şunlardır: 1) *Risâle fi eczâi'l-kaziyye*, Süleymaniye Ktp., Mehmed Nuri Efendi, nr. 197/2; 2) *Risâle fi eczâi'l-kaziyye*, Süleymaniye Ktp., Mehmed Nuri Efendi, nr. 197/16; 3) *Eczâü'l-Kaziyye Risâlesi*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmut Efendi, nr.5774/1, Bu risalenin yarısı Türkçe, yarısı Arapça'dır. 4) *Risâle fi beyâni eczâi'l-kaziyye*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmut Efendi, nr. 5774/2, Bu risalenin içinde Dârendevî'nin *Risâle fi't-tefrika* isimli eseri tamamen iktibas edilmiştir; 5) *Risâle fi beyâni eczâi'l-kaziyye*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmut Efendi, nr.5774/5, aynı eser; Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar 1292/3; 6) *Risâle fi beyâni eczâi'l-kaziyye*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmut Efendi, nr.5774/6; 7) *Eczâü'l-kaziyye*, Kütahya Tavşanlı Zeytinolu İlçe Halk Ktp., nr. 852; 8) *Hâsiye 'alâ Risâleti'l-kaziyye*, Antalya Tekeli İlçe Halk Ktp., nr. 886; 9) *Risâle fi hükmi'l-kaziyye*, Antalya Tekeli İlçe Halk Ktp., nr. 514. 10) *Risâle fi beyâni eczâi'l-kadiye*, Diyarbakır Ziya Gökalp Yazma Eserler Ktp., 21 HK 987/16.

²⁵ Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmut Efendi, nr.5774/1'de kayıtlı olan *Risâle fi beyâni eczâi'l-kaziyye*'nin büyük bölümü Türkçe, son kısmı ise Arapça'dır.

Eczâü'l-kazîyye risalelerinin işledikleri konuların genel bir tasnifini şöyle verebiliriz:

- Mütekaddimîn ve müteahhirîne göre önermenin unsurlarının yüklemli önermelere ve şartlı önermelere göre sayısı ve bunların neler olduğu.
- Mütekaddimîn ve müteahhirîn mantıkçıların nispete yükledikleri anlam, nispetin gerçekleşmesi ve gerçekleşmemesinin anlamı, nispetin sıfat olmasının anlamı, olumlu ve olumsuz yapmanın anlamı.
- Tasdikin ne olduğu, mürekkep mi basit mi olduğu, sadece hükümden mi yoksa tasavvurlar ve hükmün toplamından mı oluştuğu, tasdikin ilmin bir kısmı sayılıp sayılmayacağı.
- Hükmün ne olduğu, hükmün fiil ya da infial kategorilerinden olmasının anlamı; idrakin ve mutabakatın anlamı.

Bu konuların dışında Hadimî'nin risalesinde bir giriş olarak kategoriler ve mahiyet konusu oldukça kısa incelenmekte,²⁶ başka bazı risalelerde ise tasdik hakkındaki farklı görüşlerin listesi verilmektedir.²⁷

Bu risalelerdeki birçok görüş, sadece mütekaddimîn, müteahhirîn, hukema, kudemâ, mütekellimin, Arap dilcileri, mantıkçılar gibi gruplara nispetle anlatılırken özellikle İbn Sînâ (ö. 428/1037) ve Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210)'ye isimleriyle atıf yapılmakta, özellikle Râzî'nin görüşleri doğrudan ona nispet edilerek verilmektedir. Bunlar dışında görüşlerine atıf yapılan diğer âlimler ve bu âlimlerin atıf yapılan eserleri şunlardır:

- Özellikle şerhlerde kadim Yunan filozofları Aristo, Eflatun, Batlamyus ve Calinus; Müslüman filozoflardan Fârâbî (ö. 339/950) ve İmam Gazzâlî (ö. 505/1111).²⁸
- Nasirüddin et-Tûsî (ö. 672/1274): *Şerhu'l-İşarat*.²⁹
- Ali b. Ömer el-Kâtibî (ö. 675/1277): *Risâletü'ş-şemsîyye fi'l-kavâ'idil-mantıkîyye*, bu eserin şerhleri ve haşiyeleri.³⁰

²⁶ Hadimî, a.g.e., vr. 151a.

²⁷ *Risâle fi eczâil-kazîyye*, Süleymaniye Ktp., Mehmed Nuri Efendi, nr. 197/16, vr. 31a-32a; *Risâle fi beyâni eczâil-kazîyye*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmut Efendi, nr.5774/5, vr. 7b-8a.

²⁸ Kâtipzâde, *Şerhu Risâle fi tahkiki eczâil-kadiyye*, Süleymaniye Ktp. İzmir, nr. 403, vr. 3,4, 8; Dâvûd-i Karsî, *Şerhu'r-Risâle fi'l-kazîyye ve eczâihâ*, Süleymaniye Ktp., Servili, nr. 247, vr. 95b; Konevî, *Risâle fi'l-kadiyye ve eczâihâ*, Süleymaniye Ktp. Çelebi Abdullah, nr.392/24, vr.187a. Bu atıflarla ilgili tartışmalar için aş. bk.

²⁹ Konevî, a.g.e., vr. 190b; *Risâle fi eczâil-kazîyye*, Süleymaniye Ktp., Mehmed Nuri Efendi, nr. 197/2, vr. 146a.

- d. Sirâcüddîn el-Urmevî (ö. 682/1283): *Metâliu'l-envâr*.³¹
- e. Şemseddin el-İsfahânî (ö. 749/1349): *Şerhu Metâli'i'l-envâr*.³²
- f. Kutbüddin et-Tahtânî (ö. 766/1364): *Şerhu Metâli'i'l-envâr*.³³
- g. Sa'duddin et-Teftâzânî (ö. 793/1390): *Şerh 'alâ Risâleti's-şemsiyye ve Tehzîbu'l-kelâm ve'l-mantuk*.³⁴
- h. Cürcânî (ö. 816/1413): *Şerhu'l-Mevâkıf*³⁵ ve *eş-Şemsiyye'nin Tahtânî tarafından yazılan şerhine haşiye (Küçük ya da Küçük diye meşhurdur)*³⁶ ve *Hâşiye-i Tecrîd*,³⁷ *Metâli'u'l-envâr* üzerine Tahtânî'nin şerhine haşiye.³⁸
- i. Şemseddin el-Fenârî (ö. 834/1431): *el-Fevaidü'l-fenâriyye*,³⁹ *İsagoci* üzerine Molla Fenârî'nin yazdığı şerh üzerine yapılan haşiyeler.⁴⁰
- j. Kara Dâvûd İzmitî (ö. 948/1541): Cürcânî'nin *Küçük* adlı haşiyesi üzerine haşiye.⁴¹
- k. Mîr Ebû'l-Feth el-Hüseynî (ö. 950/1543): Devvânî'nin *Tehzîb* şerhi üzerine haşiye.⁴²
- l. Mehmed Birgivî (ö. 981/1573).⁴³

³⁰ Dârendevî, *et-Tefrika beyne mezhebi'l-müteahhirîn ve'l-kudemâ fi'l-kaziyye ve't-tasdik*, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 607, vr. 64b; Konevî, *a.g.e.*, vr. 197b.

³¹ Konevî, *a.g.e.*, vr. 197b.

³² Hâdimî, *Risâle fi'l-kaziya ve eczâihâ*, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 4164/23, vr. 151a; Konevî, *a.g.e.*, vr. 197b; Yusuf Şehrî, *a.g.e.*, vr. 40a; *Risâle fi eczâi'l-kaziyye* Süleymaniye Ktp., Mehmed Nuri Efendi, nr. 197/16, vr. 31b; *Risâle fi eczâi'l-kaziyye*, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 1292/3, vr. 48.

³³ Konevî, *a.g.e.*, vr. 190b; Yusuf Şehrî, *Risâle fi tarafeyni'l-kaziyye 'alâ kavli'l-mütেকaddimîn ve'l-müteahhirîn*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Arabî, 4351/19, vr. 39b.

³⁴ Konevî, *a.g.e.*, vr. 196a.

³⁵ Kâtipzâde, *a.g.e.*, vr. 20.

³⁶ Hâdimî, *a.g.e.*, vr. 151a; Konevî, *a.g.e.*, vr. 196b ve tür. yer.; *Risâle fi beyâni eczâi'l-kaziyye*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmut Efendi, nr. 5774/2, vr. 3a.

³⁷ *Risâle fi beyâni eczâi'l-kaziyye*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmut Efendi, nr. 5774/2, vr. 5b.

³⁸ Hadimî, *a.g.e.*, vr. 151a; Konevî, *a.g.e.*, vr. 191a.

³⁹ Konevî, *a.g.e.*, vr. 196a.

⁴⁰ Dâvûd-i Karsî, *a.g.e.*, vr. 98a.

⁴¹ Dâvûd-i Karsî, *a.g.e.*, vr. 97ab; *Risâle fi beyâni eczâi'l-kaziyye*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmut Efendi, nr. 5774/2, vr. 2b-3b.

⁴² Üsküdarî, *Risâle fi beyâni'n-nisbeti'l-hükmiyye ve eczâi'l-kaziyye*, İstanbul 1298, s. 7; Dâvûd-i Karsî, *a.g.e.*, vr. 97a.

⁴³ *a.g.e.*, vr. 97b.

- m. Habîbullah Mîrzâcân eş-Şîrâzî (ö. 994/1586): Teftâzânî'nin *Tehzîb*'ine haşiye ve Tahtânî'nin *Metâli'* şerhi üzerine Cürçânî'nin yazmış olduğu haşiyesine haşiye.⁴⁴

2. Muhammed ed-Dârendevî'nin Hayatı ve Eserleri

Muhammed b. Ömer b. Osman ed-Dârendevî el-Hanefî, ilk eğitiminden sonra Maraş'da dönemin ünlü müderrislerinden Saçaklı-zâde Muhammed el-Mar'aşî (ö. 1150/1737)'den ders aldı. Sultan III. Ahmed (salt. 1703-1730) döneminde İstanbul'a geldi ve onun özel hazinesini yönetti. İstanbul'da çeşitli medreselerde müderrislik yaptı. Dârendevî, 1152/1739 yılında İstanbul'da vefat etti.⁴⁵

Mantık, tefsir ve astronomi alanlarında eserleri olan Dârendevî, Lâle Devri (1718-1730)'nde yapılan ilmi faaliyetlere katıldı. Sadrazam Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın (ö. 1730) çeşitli eserlerin Türkçeye tercümesi için kurduğu heyetlerden Bedreddin el-'Aynî (ö. 855/1451)'nin '*Aynî Tarihi* olarak bilinen '*İkdü'l-cumân fi târih-i ehli'z-zamân* adlı eserinin tercüme heyetinde yer aldı.⁴⁶ Kendi döneminde tartışılan pek çok konuyu ele aldı. Özellikle tefsir, ilm-i münâzara, mantık, astronomi aletleri ve ilm-i mikat alanlarında temayüz etti. Dârendevî mantıkla ilgili eserlerinde ise özellikle tanım, önerme, imkân ve önerme ile fizik dünya arasındaki ilişkiler üzerinde yoğunlaştı.⁴⁷

Eserleri

1. *et-Tefrika beyne mezhebi'l-müteahhirîn ve'l-kudemâ fi'l-kaziyeti ve't-tasdik* (aş. bk.).
2. *Şerhu'l-Hüseyniyye fi'l-âdâb* (Süleymaniye Ktp., Hasan Hüsnü Paşa, nr. 1478) ve bu şerh üzerine *Hâşiye 'alâ şerhi'l-Hüseyniyye* (Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 2968).⁴⁸
3. *Risâle fi hall-i muşkilâtî'l-mesâilî's-selâse* (Süleymaniye Ktp., H. Hüsnü Paşa, nr. 600).⁴⁹

⁴⁴ *Risâle fi beyâni eczâi'l-kaziyye*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmut Efendi, nr. 5774/2, vr. 3a.

⁴⁵ Bağdatlı, *Hediyyeti'l-ârifîn*, c. II, s. 324; Fazlıoğlu, İhsan, "Dârandavî: Muhammad İbn Umar İbn Uthmân al-Dârandavî al-Hanafî", *The Biographical Encyclopedia of Astronomers, Springer Reference* (ed. Thomas Hockey vd.), New York 2007, pp. 177-179, içinde, s. 177.

⁴⁶ Salim Aydı, "Bilimsel Faaliyetler Açısından Lale Devri", s. 171-172.

⁴⁷ İhsan Fazlıoğlu, "Dârandavî: Muhammad İbn Umar İbn Uthmân al-Dârandavî al-Hanafî", a.g.e., s. 177.

⁴⁸ Dârendevî'nin bu eseri, Hüseyin b. Abdullah el-Antâkî (ö. 1130/1718)'nin *el-Âdâbu'l-Hüseyniyye* (Sahâfiye-i Osmaniye Marbaası, İstanbul 1316) adlı münazaranın kurallarını anlatan ilm-i âdâb dalındaki eserinin şerhi niteliğindedir.

4. *Ruznâme: Takvim-i Dâimî* (Kandilli Rasathanesi, nr. 440). Bu esere Dârendevî'nin yine kendisi tarafından yazılan şerh: *Şerh-i Ruzname*, (Atatürk Üniversitesi, SÖ, nr. 18824) ve eserin kılavuzu niteliğindeki *Miftâh-ı Ruznâme* (Süleymaniye Ktp, Bağdatlı Vehbi, nr. 895).⁵⁰
5. *Risâle fi'r-rub'i'l-meşhûr bi'l-mukantarât* (Süleymaniye Ktp., Yusuf Ağa, nr. 7225).⁵¹
6. *Risâle fi hall-i müşkilâti mebhâsi't-ta'rif* (Süleymaniye Ktp., Hafid Efendi, nr. 449/007).⁵²
7. *Ta'lika 'alâ ta'rifî'l-îmkânî'l-'amm fi't-Ta'rifât li'l-Cürçânî* (Süleymaniye Ktp. Mehmed Asım Bey, nr. 720).⁵³

⁴⁹ Dârendevî bu eserinde Kâtip Çelebi'nin *İlhâmü'l-mukaddes mine'l-feyzi'l-akdes* (Süleymaniye Ktp., Hamidiye 993/2 numarada kayıtlı nüshasından tıpkı basımı ve 'yeni Türkçe metni' Bedi N. Şehsuvaroğlu tarafından *Katip Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, Ankara 1991, 151-176. sayfalarda yayınlanmıştır.) adlı eserinde ele aldığı üç meseleyi öğrencilerinin isteği üzerine kendi dönemindeki değerler dizisi içerisinde, dinî boyutlarını da dikkate alarak yeniden cevaplamaya çalışmıştır. Bu üç meseleden birincisi Kuzey Kutbu'nda gece ile gündüzün müddeti; ikincisi Güneş'in Batı'dan doğuşu ihtimalinin astronomi ilmi açısından açıklanıp açıklanamayacağı; üçüncüsü ise Kible'nin yönü ile ilgilidir. Lale Devri'ndeki, Batı Avrupa'dan gelen fikirlerle de beslenen, din ile bilim ilişkisi tartışmaları açısından önem arz eden bu eser, Osmanlı bilim dünyasında yankı bulmuştur. Risaledeki ikinci sorun 'Abdülaziz er-Rahbî (ö. 1770'den sonra) tarafından *Keşfü'l-'ayn 'an intibâki'l-muntakateyn* isimli eserinde incelenmiştir (Irak Müzesi, nr. 12648); Ahmed b. Hüseyin b. Ahmed el-Giridî (1768'de sağ) ise Darendeli Mehmed Efendi'nin eserini yeniden ele alarak eklemelerle *Hall-i Müşkilât-ı Erba'a* adıyla Türkçeye tercüme etmiş ve verilen cevapları genişleterek Sultan III. Mustafa'ya sunmuştur (Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi, nr. 418/4). Fazlıoğlu, "Dârandawî: Muhammad İbn Umar İbn Uthmân al-Dârandawî al-Hanafî", a.g.e., s. 178.

⁵⁰ Dârendevî'nin *Ruznâme: Takvim-i Daimî* adlı astronomi risalesi, İslâm dünyasında ve Batı'da en çok tanınan eseridir. Sürekli kullanılabilir özellikte hazırlanan bu takvim, İstanbul'a göre düzenlenmiştir. Tabloları güneş boylamının her bir derecesi için düzenlenen bu eserde tanvakti, gündoğuşu, sabah, kuşluk, öğle, birinci ve ikinci ikindi, akşam ve yatsı şeklinde tasnif edilen günün bütün uzunlukları verilmiştir. İhsan Fazlıoğlu, "Dârandawî: Muhammad İbn Umar İbn Uthmân al-Dârandawî al-Hanafî", s. 178-179.

⁵¹ Dârendevî, ilm-i mikat sahasındaki bu çalışmasında el-rub' el-mukantarât adlı astronomi aletini inceler. Eser, ibadet zamanlarının ayarlanması, Kabe'nin yönünün tayin edilmesi, Ramazan ayı gibi dinî açıdan önemli olan ay ve günlerin başlangıç ve sonlarının belirlenmesi gibi hususların bu aletle nasıl hesaplanacağını teknik bir dille anlatmaktadır. İhsan Fazlıoğlu, "Dârandawî: Muhammad İbn Umar İbn Uthmân al-Dârandawî al-Hanafî", s. 178.

⁵² Dârendevî, bu risalesinde kelamcıların temyizle dayalı tarif anlayışlarını ve filozofların mahiyeti esas alan tanım (hadd) ve betimî (resm) ele almaktadır. Râzî, Urmevî, İcî, Devvanî gibi kelamcıların görüşlerini nakletmekte, son bölümde ise Teftâzânî ve Cürçânî'nin tanım konusundaki görüşlerini karşılaştırmaktadır. Süleymaniye Ktp., Hafid Efendi, nr. 449/007, vr. 48a-52b.

⁵³ *Risâle fi'îmkânî'l-'amm ve't-telâzüm* (Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 985/40) adıyla da kayıtlı olan bu risale, Cürçânî'nin *et-Ta'rifât*'ında geçen imkân-ı âmm tanımını eleştiren kısa bir risaledir. Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 985/40, vr. 154-155.

8. *Mevâddü'l-kaziyye* (Süleymaniye Kütüphanesi, Hafid Efendi, 449 vr.21b-22a).⁵⁴

Dârendevî'nin bu eserleri dışında Beyzâvî ve Zemahşerî gibi müfessirlerin bazı âyetlerin tefsirlerine haşiye ve taliklerin içeren çeşitli çalışmaları da vardır. Tefsirle ilgili risaleleriyle birlikte, Arap dili, mantık, kelam, astronomi gibi bazı alanlara dair farklı konulardaki görüşlerini içeren kısa risaleleri, *Resâil-i Dârendî* adıyla Halil b. Ali b. Eyyub tarafından Dârendevî'nin ölümünden yaklaşık 13 yıl sonra, yazımı 1165/1752 yılında biten bir mecmuada toplanmıştır.⁵⁵

3. *Risâle fi't-tefrika beyne mezhebi'l-müteahhirîn ve'l-kudemâ fi'l-kaziyye ve't-tasdik'in* Tahlili

Dârendevî'nin önermenin unsurları ile ilgili bu risalesi, oldukça kısa olduğu için konularında bir bölümlenme yapılmamıştır. Risale, adını da içeren girişten sonra belirli bir konu tertibi içinde yazılmıştır. Bu konu tertibi, mütekaddimîn ve müteahhirîn mantıkçıların önerme ile ilgili görüşlerini karşılaştırma imkânı verecek şekildedir. Meselâ, önermenin unsurlarının sayısı müteahhirîne göre, ardından mütekaddimîn mantıkçılara göre verilmektedir.

Buna göre eser, muhtevasını da gösterir şekilde sekiz paragraf halinde incelenebilir:

Birinci paragraf: risalenin adını ve konusunu içeren giriş paragrafı; ikinci paragraf: mütekaddimîn ve müteahhirîn mantıkçılara göre önermenin unsurlarının sayısı ve bunların neler olduğu; üçüncü paragraf: gerçekleşme ve gerçekleşmemenin neyin sıfatı olduğu konusu; dördüncü paragraf: hükmün fiil ya da infial kategorilerinden hangisine dâhil olduğu; beşinci paragraf: tasdik anlamı ve ilimden bir parça olup olmadığı; altıncı paragraf: mütekaddimîn ve müteahhirîn arasındaki farklılık noktalarının tek tek sayılması; yedinci paragraf ise bu farklılık noktalarının kaynağı üzerinedir. Son paragraf ise konuyla ilgili okuyucuya tavsiye içermektedir.

Dârendevî'nin atıfta bulunduğu "müteahhirîn ve kudemâ"nın hangi dönemleri ya da hangi mantıkçıları kapsadığı konusunu şöyle belirginleştirebiliriz: Risalenin şarihi Kâtipzâde'ye göre Dârendevî metninde "müteahhirîn ile kast edilen İmam Fârâbî, İbn Sînâ, Kîstas sahibi Gazzâlî, İmam er-Râzî ve onlara tabi olanlar"dir. "Kudemâ (hükemâ)" ile kast edilen ise Aristo, Eflatun, Batlamyus,

⁵⁴ Dârendevî bu kısa risalesinde yüklemli önerme konu ve yüklem; ayrıca olumlu ve olumsuz durumlarına göre yüklemli önermelerin umum-husus ilişkilerini incelemektedir. Süleymaniye Kütüphanesi, Hafid Efendi, nr. 449, vr. 21b-22a.

⁵⁵ Dârendevî'nin görüşlerini derleyen bu mecmua Süleymaniye Ktp., Hafid Efendi, 449 numaradadır. Dârendevî'nin eserlerinin listesi için bk. Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifîn*, II, 324-325; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, II, 28.

Calinus ve onlara tabi olanlardır.⁵⁶ Aynı ifadeleri Davud el-Karsî'nin Hâdimî risalesinin şerhinde kullandığını görmekteyiz ki Kâtipzâde müteahhirîn ve kudemâ tabirlerinin karşılığını risalelerin telif tarihleri itibariyle buradan almış olmalıdır.⁵⁷ Ancak bizzat Dârendevî'nin metninde müteahhirîn mantıkçılar olarak atıfta bulunduğu âlimlerin Râzî ve Kâtibî olduğunu ve tartışmanın Râzî sonrası seyrini göz önünde bulundurduğumuzda diyebiliriz ki müteahhirînin Fârâbî, İbn Sînâ ve Gazzâlî olduğu görüşü doğru değildir. Buna bağlı olarak mütekaddimîn, kudemâ veya hukema ile kastedilenler ise Eflatun, Batlamyus ve Calinus değildir. Katipzâde, Dârendevî'nin risale boyunca mütekaddimîn yerine kullandığı "kudemâ" tabirinin, Müslüman filozofların dilinde Antik Yunan filozoflarını işaret ettiğinden hareketle Aristo ve diğer filozofları nitelediğini düşünmüş olmalıdır. Ancak Tûsî, Ebherî ve Tahtânî'nin de işaret ettikleri üzere⁵⁸ bu konudaki tartışmanın çıkış noktasının Râzî'nin İbn Sînâ'dan farklı bir tasdik görüşü benimsemesine dayanması, kudemâ ile kastedilenin Müslüman filozoflar özellikle de İbn Sînâ olduğunu göstermektedir. Nitekim birçok *Eczâü'l-kaziyye* risalesinde filozoflar adına tartışılan görüşlerde, İbn Sînâ metinlerine atıf yapılmaktadır.⁵⁹ Müteahhirîn adına kaydedilen görüşler ise Râzî'ye ve onun görüşlerini tartışan İcî, Urmevî ve Kâtibî'ye atfedilmektedir.⁶⁰ Sonuç olarak söz konusu risalelerde ve Dârendevî'nin metninde, kudemâ ve mütekaddimîn ile müslüman filozoflar özellikle de İbn Sînâ; müteahhirîn ile ise Râzî ve sonrası müslüman mantıkçılar kastedilmektedir. Nitekim bazı risalelerin kenarında "Müteahhirînden murad, İmam Fahrü'l-İslâm ve ona tabi olanlar, kudemâ ise hükemadır." şeklinde talikler bulunmaktadır.⁶¹

Eczâü'l-kaziyye risaleleri içerisinde Dârendevî'nin risalesi temsil kabiliyeti en yüksek eserlerden biri olmasına rağmen diğer risalelerde olan bazı konuları içermemektedir. Bunlardan biri Hadimî'nin risalesinde mukaddime olarak işlenen kategoriler ve mahiyet konusudur. Diğer risalelerde de ihmal edilen bu konunun önemi düşünce-varlık, varlık-mahiyet arasındaki ilişkilerin tartışılma-

⁵⁶ Kâtipzâde, *a.g.e.*, vr. 3-4, 8.

⁵⁷ Davud el-Karsî, *a.g.e.*, vr. 95b.

⁵⁸ et-Tûsî, Nasîrüddîn, *Telhisü'l-Muhassal*, Kahire ts., s. 16; Ebherî, *Kitâbü'ş-Şükük: Hâşiye 'ale'l-Mulahhas*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2319, vr. 2a; et-Tahtânî, Kutbüddin, *Tahrîru'l-kavâidi'l-mantukiyye fi şerhi'r-Risâleti'ş-şemsiyye*, İstanbul 1269, s. 7.

⁵⁹ İstanbulî, *Fi tahkiki mezhebeyi'l-mütekaddimîn ve'l-müteahhirîn fi't-tasdiği ve müteallikihi*, s. 25.

⁶⁰ Dârendevî, *a.g.e.*, Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., BY 6171/2, vr. 68a; Konevî, *a.g.e.*, vr. 197b; İslâm mantık tarihinde müteahhirîn ile Teftâzanî ve sonrası, mütekaddimîn ile Teftâzanî öncesi mantıkçıların kastedildiği görüşü (Mehmet Ali Aynî'nin *Türk Mantıkçıları*, s. 52'den naklen Bingöl, *a.g.e.*, s.13), tasdik konusunda naklettiğimiz tartışmalara ve Dârendevî'nin müteahhirîn olarak Râzî ve Kâtibî'ye atfına; Konevî'nin ise İcî, Urmevî ve Kâtibî'ye atfına binaen doğru bir bölümlenme değildir.

⁶¹ Dârendevî, *a.g.e.*, Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., BY 6171/2, vr. 68a; Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar bölümü, nr. 4164/24, vr.151b.

sında yatmaktadır. Dârendevî'nin risalesinde incelenmeyen bir diğer konu ise tasdikle ilgilidir. Bazı risalelerde tasdik konusunda beş farklı görüş ve özellikle "yeni görüş" olarak adlandırılan Şemseddin el-İsfahânî (ö. 1349)'nin *Şerhu Metâli'l-Envâr*'daki görüşü nakledilirken,⁶² Dârendevî tasdikle ilgili mütekaddimîn ve müteahhirîn olmak üzere sadece iki görüşten bahsetmektedir.

Risalenin muhtevası çerçevesinde konuyu özetlemesi bakımından Dârendevî'nin müteahhirîn ve mütekaddimîne atfettiği görüşleri karşılıklı bir tablo halinde sunmak mümkündür. Dârendevî'nin belirlediği farklılık noktalarından hareketle ve onun sıralamasına sadık kalarak, müteahhirîn ve mütekaddimînin görüşlerini şöyle gösterebiliriz:

Dârendevî'nin Belirlediği Farklılık Noktaları	Dârendevî Metnine Göre Müteahhirînin Görüşleri	Dârendevî Metnine Göre Mütekaddimînin Görüşleri
1. Önermenin unsurları ve bunların neler olduğu	<p>Önermenin unsurları dört tanedir:</p> <p>a. Mahkûmun aleyhin kendisi</p> <p>b. Mahkûmun bihin kendisi</p> <p>c. Olumlu ya da olumsuz olsun yüklemli önermede var olan nispet; bitişik şartlı önermede bitişme (ittisal) veya bitişmeme (lâittisal); ayrık şartlı önermede (mukaddem ve tâlinin) birbirini nefy etmesi (tenâfi) ve birbirini nefyetmemesi (lâtenâfi)</p> <p>d. Önermenin bütününde nispetin gerçekleşmesi ve gerçekleşmemesi anlamıyla hüküm</p>	<p>Önermenin unsurları üç tanedir:</p> <p>a. Mahkûm aleyh</p> <p>b. Mahkûm bih</p> <p>c. Hüküm</p>

⁶² *Risâle fi eczâi'l-kaziyye* Süleymaniye Ktp., Mehmed Nuri Efendi, nr. 197/16; *Risâle fi eczâi'l-kaziyye*, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 1292/3, vr.48; Hâdimî, *a.g.e.*, vr. 151a; Konevî, *a.g.e.*, vr. 197b.

2. Gerçekleşme (vuku') ve gerçekleşmeme (lâvuku')'nin neyin sıfatı olduğu	Gerçekleşme ve gerçekleşmeme, iki şey arasındaki nispetin sıfatıdır.	Gerçekleşme ve gerçekleşmeme, mahkûmun bihin sıfatıdır.
3. Gerçekleşme ve gerçekleşmemenin anlamı	Gerçekleşme ve gerçekleşmeme, gerçek varlığa ve vakiyaya uygun olmak veya bu uygunluğun yokluğudur.	Gerçekleşme ve gerçekleşmeme; yüklemli önermede gerçekleşmenin varlığı ve yokluğu, bitişik şartlı önermede bitişme veya bitişmeme; ayrık şartlı önermede birbirini nefy etme veya birbirini nefy etmemedir.
4. Hükümün anlamı; fiil ya da infial kategorilerinden hangisine dâhil olduğu	Hüküm, olumlu yapma (ikâ') ve olumsuz yapma (intizâ') ⁶³ anlamıyla fiil kabilindedir. Hüküm, kesin karar ve tercih anlamında izanın kendisidir. ⁶⁴	Hüküm, gerçekleşme veya gerçekleşmemenin izanla birlikte idraki anlamıyla infial kabilindedir. Hüküm izana bitişik idraktır.

⁶³ Kelime olarak gerçekleştirme anlamındaki ikâ', mantık terimi olarak nispetin vuku bulmasını olumlama anlamıyla icâb kelimesiyle birlikte ve bu kelimenin müradifi olarak kullanılmıştır. (Mustafa Namık Çankı, *Büyük Felsefe Lûgati*, İstanbul 1954, I, 58; II, İstanbul 1955, 508). İntizâ' ise kelime olarak çekip koparma, koparıp alma anlamındadır. Felsefede tecridin (abstraction) karşılığı olarak soyutlama anlamında kullanıldığı gibi tefrîkin (dissociation) karşılığı olarak ayırma anlamında da kullanılmıştır. Mantıkta ise nispetin vuku bulmasını olumsuzlama anlamında selb (negation) ile birlikte ve bu kelimenin müradifi olarak kullanılır. (Çankı, *Büyük Felsefe Lûgati*, I, 18-19, 614; II, 508); Nitekim Gelenbevi (ö. 1205/1791) *el-Burhan*'da "O (iz'an) mutlak olarak kullanıldığında tasdik ve hüküm diye isimlendirilir; gerçekleşmeye (vuku') taalluku şartıyla icâb ve ikâ' diye isimlendirilir; gerçekleşmemeye (lâvuku') taalluku şartıyla selb ve intizâ' diye isimlendirilir." şeklinde ikâ'yı icâbın; intizâ'yı da selbin müradifi olarak kullanmıştır. Metnin tercüme ve şehinde de Abdünnâfi Efendi bu iki istilâhı icâb ve selbin müradifi olarak tanımlamaktadır. (Abdünnâfi İffet Efendi, *Fenn-i Mantık: Terceme-i Burhan-ı Gelenbevi*, İstanbul 1295, II, 13.); İbn Sînâ, *Kitâbu's-Şifâ Yorum Üzerine İbâre* (çev. Ömer Türker), İstanbul 2006, s. 39-40'da ikâ' ve intizâ'evetleme ve değilleme şeklinde çevrilmiştir. Bu makalede ise ikâ' kelimesi olumlu yapma (affirmation) ile; intizâ' kelimesi ise olumsuz yapma (negation) ile karşılanmıştır.

⁶⁴ "İzan, kalbin azmidir, azim ise iradenin tereddütsüz kesin kararıdır." Cürcânî, *et-Ta'rifât* (nşr. İbrahim Ebyârî), Dâru'd-Dıvan, yy. ts., s. 30; Dârendevî, *Risâle fi'l-iz'ân* adlı risalesinde kesin karar anlamındaki izanı mütekaddimîn ve müteahhirîne göre tanımlamaktadır. Konuyu kendi ifadeleriyle anlatması bakımından bu kısa risalenin tamamını burada tercüme ediyoruz. "Bil ki izan, olumlu yapma (ikâ') ve olumsuz yapma (intizâ') anlamıyla hükümde bulunun bir kayıttır. Yoksa hükümün kendisi değildir. Meselâ; kararsızlık (tereddüt) ve bir tarafın tercihi; kuşku

5. Tasdikın basit mi mürekkep mi olduğu	Tasdik üç tasavvur ve fiil bakımından olan hükmün toplamından (mecmû') mürekkeptir.	Tasdik sadece hükümden ibarettir.
6. Tasdikın ilimden bir kısım olup olmadığı	Tasdik ilmin bir kısmı değildir. Çünkü ilim, sırf tasavvur ve hükümle birlikte tasavvur diye ayrılır.	Tasdik ilmin bir kısmıdır. Çünkü ilim, tasavvur ve (tasavvurla birlikte) tasdik diye ikiye ayrılır. ⁶⁵

4. Risalenin İsmi, Nüshaları ve Tahkik Esasları

Dârendevî'nin bu eseri, kütüphanelerde *Risâle fi't-tefrika beyne mezhebi'l-müteahhirîn ve'l-kudemâ fi'l-kaziyye ve't-tasdik*, *Risâle fi eczâil-kaziyye*, *Risâle fi'l-kaziyye ve't-tasdik* ve *Risâletü'l-kaziyye* adlarıyla kaydedilmiştir. Bu makalede eserin ismi olarak *Risâle fi't-tefrika beyne mezhebi'l-müteahhirîn ve'l-kudemâ fi'l-kaziyye ve't-tasdik* (Önerme ve tasdik konusunda müteahhirîn ve mütekaddimînin görüşlerinin arasının ayırt edilmesi hakkında bir risale) tercih edilmiştir. Çünkü kütüphane kayıtlarının çoğunda da adı bu şekilde geçen eserin ilk cümlesi *هذا البحث في التفرقة بين مذهب المتأخرين والقدماء في القضية والتصديق* şeklindedir. Kütüphanelerde farklı isimlerle kaydedilmesinin nedeni diğer risalelerin isimleriyle ilgili olabilir. Zira önermenin unsurlarını işleyen risaleler, müellifleri tarafından genellikle *Eczâül-kaziyye* olarak isimlendirilmiştir. Şerhinde ise risale, Kâtipzâde tarafından *er-Risâle fi tahkiki eczâil-kaziyye ve't-tasdik ve't-tefrika beyne mezhebi'l-müteahhirîn ve'l-kudemâ* şeklinde tavsif edilmektedir, ancak bu ifade risalenin tam

(şekk) ve vehimde bulunan ki kayıtlırlar, yoksa onların kendisi değildirler. Özetle nispetin idraki, eğer izanla birlikte ise hüküm olarak isimlendirilir ki bu, kudemâ nezdinde tasdik olarak isimlendirilir. Eğer (nispetin idraki), tereddütle birlikte olursa kuşku (şekk) diye isimlendirilir. Eğer (nispetin idraki), bir tarafın yeğlenmesi (tercih) ile birlikte olursa vehim diye isimlendirilir. Ve eğer zikredilen kayıtlardan uzak ise yani hiç bir şeyle kayıtlanmamış ise tahayyül diye isimlendirilir. Sonra eğer idrak, izanla birlikte ise burumda, kesin karar (cezm) var ise yakîn; eğer tercih var ise zann diye isimlendirilir. Kudemâ mezhebi bu tahkik üzere kuruludur. Bir kısım insanlar ise hükmün; izan, kuşku (şekk) -ki o tereddüttür- ve vehm -ki o bir tarafı yeğlemektir- olduğu iddiasındadırlar. Müteahhirînin görüşleri bunun üzerine bina edilmiştir." Süleymaniye Ktp., Mehmed Nuri Efendi, nr.197, vr.49b; Süleymaniye Kütüphanesi, Hafid Efendi, 449, vr. 21ab.

⁶⁵ Mütekaddimîn adına ifade edilen bu görüş ile Fârâbî'nin "İmdi bilginin (ma'rife) bir kısmı kavram (tasavvur) bir kısmı yargıdır (tasdik)." (Ali Durusoy, *Örnek Çeviri Metinlerle Mantığa Giriş*, İstanbul 2008, s.64.) şeklindeki ifadeleri ve İbn Sinâ'nın "'Düşünme' ile burada, insanın zihnindeki hazır bilgilerden, hazır olmayan bilgilere kararlılıkla geçmek isteme durumunu kastediyorum. (Sözü edilen) bu bilgiler, bir kavram veya bir yargı olabilir." (*İşaretler ve Tembihler* (çev. Ali Durusoy), İstanbul 2005, s. 2) ve "Her marifet ve ilim, ya tasavvurdur ya da tasdikdir." (*Kitâbü'n-Necât* (nşr. Macid Fahri), Beyrut ts., s. 43) şeklindeki ilmi, *tasavvur* ve *tasdike* ayıran ifadeleriyile paraleldir.

bir ismini vermek üzere değil, konusunu belirtmek üzere kullanılmıştır.⁶⁶

Birçoğu mantık mecmualarının içinde ve yukarıda adı geçen *Eczâü'l-kaziyye* risaleleri ile birlikte yer alan Dârendevî'nin bu eseri farklı kütüphanelerde bulunmaktadır. Bu eserin, tespit edip gözden geçirdiğimiz yazma nüshaları şunlardır:

1. Süleymaniye Kütüphanesi, Hafid Efendi, 449 numarada Dârendevî'ye ait risalelerin toplandığı *Resâil-i Dârendî* adlı mecmua içinde Halil b. Ali b. Eyyub tarafından 1164/1751 yılında istinsah edilmiştir ve başlıksız olarak vr. 20ab'de bulunmaktadır.
2. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi'nde, *Risâle fi't-tefrika beyne mezhebi'l-müteahhirîn ve'l-kudemâ* adıyla BY 2954/7, vr.129a-130a'da bulunan nüsha, Ahmed b. Muhammed tarafından 10 Safer 1165/29Aralık 1751 tarihinde istinsah edilmiştir.
3. Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Arabî, nr. 4351/18'de *Risâle fi bahsi't-tefrika beyne mezhebi'l-müteahhirîn ve'l-kudemâ* adıyla kayıtlı, vr. 39ab'de mecmua içinde bulunmaktadır.
4. Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 607/4 numarada *Risâle fi't-tefrika beyne mezhebi'l-müteahhirîn ve'l-mütekaddimîn fi'l-kaziyye ve't-tasdîk* adıyla kayıtlı nüsha, mecmua içinde vr. 64b-65a'da bulunmaktadır.
5. Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 4164/24 numarada Dârendevî'nin *Risâle fi' eczâi'l-kaziye* adıyla kayıtlı nüsha, mecmua içinde vr. 151b-152a'da bulunmaktadır. Nüshanın istinsah tarihi, 1188/1774'tür.
6. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi'nde, *Risâle fi'l-kaziyye ve't-tasdîk* adıyla kayıtlı BY 6171/2, vr. 68a-68b'de Muhammed b. İbrahim tarafından 1214/1799 yılında istinsah edilmiş nüsha Hadimî'nin aynı konudaki risalesi ile birlikte mecmua içinde bulunmaktadır.
7. Süleymaniye Kütüphanesi, Erzincan, 148/7 numarada, *Risâle fi't-tefrika beyne mezhebi'l-mütekaddimîn ve'l müteahhirîn fi'l-kaziyye ve't-tasdîk* adıyla kayıtlı nüsha, mecmua içinde, vr. 82b-83b'de bulunmaktadır.
8. Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, 2046 numarada Dârendevî'ye ait *Risâle fi' eczâi'l-kaziyye* adıyla kayıtlı nüsha, mecmua içinde, vr. 317ab'de bulunmaktadır.

⁶⁶ Kâtipzâde, *Şerhu Risâle fi tahkiki eczâi'l-kadiyye*, vr. 2.

9. Süleymaniye Kütüphanesi, Mesih Paşa, 69/3 numarada *Risâle fi't-tefrika beyne mezhebi'l-mütekaddimîn ve'l-müteahhirîn* adıyla kayıtlı vr. 31ab'de bulunmaktadır.
10. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi'nde, *Risâletü'l-kaziyye* adıyla BY 6227/7 vr. 42b-43a'da mecmua içinde bulunmaktadır.
11. Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmut Efendi, nr. 5774/2'de *Eczâü'l-kaziyye* ile ilgili müellifi bilinmeyen bir risalenin içinde varak 3b, 4ab'de alıntı olarak bulunmaktadır.
12. Risalenin şerhi: Dârendevî'nin bu eseri üzerine Muhammed Zeynî Mîrî Kâtipzâde tarafından 1760 yılında yazılmış Süleymaniye Kütüphanesi, İzmir, 403 numarada eserin bazı bölümlerine yazılmış bir şerhi de mevcuttur.

Süleymaniye Kütüphanesi, Hafid Efendi, 449 numarada, varak 20a-20b'de bulunan ve Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, nr. BY 2954/7, varak 129a-130a'da bulunan nüshalar istinsah tarihlerinin belli olması ve Dârendevî'nin vefat tarihine çok yakın olmaları itibariyle metin için esas alınmışlardır. Kelime ve cümle düşmelerinin görülmediği, dikkatli istinsah edildiklerini söyleyebileceğimiz bu nüshalar, mevcut nüshalar içinde en sıhhatli olanlarıdır. Risalenin kısa olması nedeniyle ve bütün nüshaların metinlerinin fazla farklılıklar içermemesi bakımından diğer nüshaların göz ardı edilmesi halinde dahi metnin sıhhatinin sağlanabilmesi nedeniyle metinde bu iki nüsha esas alınmıştır. Temel alınan nüshalardaki farklılıklar dipnotta gösterilmiştir. Nüshalardan birinde eksik olan kelime ve ibareler (: -) işaretinden sonra; fazla olan kelime ve ibareler ise (: +) işaretinden sonra gösterilmiştir. Metinde bulunan kelimenin veya ibarenin yerinde diğer nüshada bulunan kelime ve ibareyi göstermek için (:) işareti kullanılmış, bundan sonra o kelime ve ibarenin yerinde bulunan kelime ve ibareler yazılmıştır. Okuyucunun daha iyi anlamasını sağlamak üzere metin paragraflar halinde düzenlenmiştir. Tahkikte kullanılan nüshaların varak numaraları metinde köşeli parantez içinde verilmiş, varakların ön yüzü [i], arka yüzü [b] harfleri ile gösterilmiştir.

Tahkikte kullanılan nüshaların metinde kullandığımız sembolleri ise şöyledir:

ح Süleymaniye Kütüphanesi, Hafid Efendi, nr. 449, varak: 20a-20b; müstensih: Halil b. Ali b. Eyyub; istinsah tarihi: 1164/1751.

ق Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, nr. BY 2954/7, varak: 129a-130a; müstensih: Ahmed b. Muhammed; istinsah tarihi: 10 Safer 1165/28 Aralık 1751.

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu'nda Lale Devri'nin ilmî, kültürel faaliyetleri, ortak bir kaygıdan hareket eden bir Osmanlı âlimler grubunun ortaya çıkmasını sağlamıştır. Ortak bir düşünce zemininden hareketle geleceği inşaya yönelik yeni bir arayışa giren bu bilginlerin oluşturduğu entelektüel dinamik, XVIII. yüzyıl İstanbul'unu Osmanlı tarihinin kültür bakımından en canlı dönemlerinden biri haline getirmiştir. Bu çerçevede başta Darendeli Mehmed Efendi olmak üzere, Mehmed Emin el-Üsküdarî, Esad Yanyavî, Ebû Said el-Hadimî, Dâvûd-i Karstî, Halil b. Ahmed b. Himmet el-Konevî, İsmail Gelenbevî ve daha başka birçok âlim, geçmişten tevarüs ettikleri bilgi birikimini değerlendirme, sorgulama ve yeniden üretme çabası içinde olmuşlardır. Bu çabanın sonucunun başarısı/başarısızlığı bir yana, bizzat kendisi Osmanlı âlimlerinin karşılaştıkları sorunlara verdikleri cevapları anlamak bakımından önemlidir.

XVIII. yüzyılda yazılan *Eczâü'l-kaziyye* risaleleri klasik mantığın giriş düzeyindeki bir konusunu içermelerine rağmen, dil-düşünce ilişkisini tartışma imkânı vermiştir. Dârendevî'nin *Risâle fi't-tefrika beyne mezhebi'l-müteahhirîn ve'l-kudemâ fi'l-kaziyye ve't-tasdîk* adlı eseri, bu tür eserler içerisinde konuyu sistematik bir şekilde ifade etmesi bakımından temayüz etmektedir. Bununla birlikte dönemin önerme konusundaki tartışmalarına ilişkin tam bir kavrayış, diğer risalelerin de yayımlanması ile mümkün olacaktır.

*Risâle fi't-tefrika beyne mezhebi'l-müteahhirîn ve'l-kudemâ
fi'l-kaziyye ve't-tasdîk*
(Önerme ve Tasdik Konusunda Müteahhirîn ve Mütেকaddimînin
Görüşlerinin Arasının Ayırt Edilmesi Hakkında Bir Risale)

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla.

[1]. Bu araştırma, önerme ve tasdik konusunda müteahhirîn ve mütেকaddimînin görüşlerinin arasının ayırt edilmesi hakkındadır. Öyle ki tahkik etmek konusunda muhakkiklerin zihinleri bu araştırmada yorgun düşmüştür.

[2]. Bil ki önermenin unsurları müteahhirîne göre dördtür: a) üzerine hükmedilenin (mahkûmun aleyh) kendisi, b) kendisiyle hükmedilenin (mahkûmun bih) kendisi, c) olumlu ya da olumsuz olsun yüklemli önermede var olan nispet, aynı şekilde bitişik şartlı önermede bitişme (ittisâl); ayrık şartlı önermede birbirini nefy etme (tenâfi), d) (önermenin) bütününde söz konusu nispet üzerine varit olan gerçekleşme ve gerçekleşmeme anlamıyla hüküm. Mütেকaddimîne göre ise (önermenin unsurları) üç tanedir ki bunlar; gerçekleşme (vuku') ve gerçekleşmemenin (lâvuku') kaynağı olan nispetin dışındakilerdir. Çünkü onlar, kendi düşüncelerinde, olumlu yapma (ika') ve olumsuz yapma (intizâ') anlamıyla hükmün, tasavvurun ilgili olduğu şeye taallukunun mümkün olduğuna dayanarak nispeti inkâr etmektedirler.

[3]. Sonra, gerçekleşme ve gerçekleşmeme müteahhirîne göre, iki şey arasındaki nispetin sıfatıdır. Bunun anlamı vakıya uygunluk ve uygunluğun yokluğudur. Mütেকaddimîne göre ise, (gerçekleşme ve gerçekleşmeme) kendisiyle hükmedilenin (mahkûmun bih) sıfatıdır. Bunun anlamı yüklemli önermede (gerçekleşmenin) varlığı (sübût) ve yokluğu (lâsübût); bitişik şartlı önermede bitişme (ittisâl) ve bitişmeme (lâittisâl); ayrık şartlı önermede birbirini nefyetme (tenâfi) ve birbirini nefyetmemedir (lâtenâfi).

[4]. Müteahhirîne göre, olumlu yapma ve olumsuz yapma anlamıyla hüküm, gerçekleşme ve gerçekleşmemenin izanı anlamıyla fiil kabilindedir. Mütেকaddimîne göre ise (hüküm), gerçekleşme veya gerçekleşmemenin izanla birlikte idraki anlamında ilim kabilindedir. Çünkü onlara (mütেকaddimîne) göre, hüküm izana bitişik (mukarin) idraktır, yoksa (Müteahhirînin görüşünde olduğu gibi) kesin karar veya tercih olan izanın kendisi değil.

[5]. Buradan hareketle müteahhirîn, tasdiki ilmin bir kısmı olarak kabul etmemektedir. Çünkü onlara göre tasdik, üç tasavvurdan ve fiil kabilinden olan hükümden mürekkeptir. Dâhil olandan ve hariç olandan mürekkep olan ise

hariçtir.⁶⁷ Bu nedenle de ilmi, sırf tasavvur ve hükümle birlikte tasavvur olarak taksim ediyorlar. eş-Şemsiyye'de geçtiği üzere, "üç tasavvurun ve hükmün toplamı, tasdikdir" ⁶⁸ diyorlar. Mütekaddimîn ise tasdiki ilmin bir kısmı sayıyorlar, çünkü onlara göre tasdik, gerçekleşme ve gerçekleşmemenin izanla birlikte idraki anlamıyla hükümden ibarettir. İlmi tasavvur ve tasdik diye ayıranlar mütekaddimîndir, müteahhirîn değil. Bu nedenle bir kısmı İmâm⁶⁹dan nakledilse de burada zikredilen beyanlar Kâtibî⁷⁰ye dayanmaktadır. Bundan sonra, sen eğer eş-Şemsiyye'nin haşiyelerine⁷¹ yönelirsen gerçek olanı bilirsin. Dolayısıyla düşün ve insaf ile hareket et.

[6]. Artık sen kesin olarak biliyorsun ki burada iki fırka arasındaki farklılık birkaç konudur: Önermenin unsurları konusunda, gerçekleşme ve gerçekleşmemenin anlamı konusunda, onun (gerçekleşme ve gerçekleşmemenin) nispetin mi yoksa mahkûmun bihin mi sıfatı olduğu konusunda, olumlu yapma ve olumsuz yapmanın anlamı konusunda, onun (hükümün) fiil kabilinden mi yoksa ilim kabilinden mi olduğu konusunda, tasdikin mürekkep mi yoksa basit mi olduğu konusunda, onun (tasdikin) ilmin bir kısmı olup olmadığı konusunda.

[7]. Sonra önermenin unsurları hakkındaki farklılığın kaynağı, gerçekleşme ve gerçekleşmemenin kaynağı olan nispetin kabul edilmesi ve inkâr edilmesidir. Müteahhirîn onun (nispetin) varlığına, "kuşku (şekk) suretinde, nispet hüküm olmaksızın tasavvur edilir" şeklinde delil getirdiler. Çünkü nispet tasavvur edil-

⁶⁷ Bu kapalı ifadenin genişletilmiş tercümesi şöyle olabilir: (İlme) dâhil olan (üç tasavvurdan) ve (ilimden) hariç olandan (hükümden) mürekkep olan (tasdik), (ilimden) hariçtir.

⁶⁸ Kâtibî, *Risâletü'ş-şemsiyye*, s. 2.

⁶⁹ Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) müfessir, müteahhirîn kelim ve felsefe âlimi. 1150 yılında Rey'de doğdu. Eşarî kelâmı ve İbn Sînâ felsefesini öğrendi, kelâm ve felsefeyi mezcetti. 1210 yılında Herat'ta vefat etti. Çok sayıda telifi olan Râzî'nin en bilinen eserleri: *el-Erba'în fi usûliddin*, *el-Mebâhisü'l-meşrikiyye fi 'ilmi'l-ilâhiyyât ve't-tabiiyyât*, *el-Metâlibü'l-âliye mine'l-'ilmi'l-ilâhî*, *el-Mulahhas fi'l-mantık ve'l-hikme*, *Muhassalu esfkâri'l-mütekaddimîn ve'l-müteahhirîn*, *Nihâyetü'l-'ukûl fi dirâyeti'l-usûl*, *Şerhu 'Uyûni'l-hikme*, *Şerhu'l-İşârât ve't-tenbihât*, *Tefsir-i kebîr*. Geniş bilgi için bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Fahreddin er-Râzî", *DİA*, XII, 89-95.

⁷⁰ Ali b. Ömer el-Kâtibî (ö. 675/1277) mantık, felsefe ve kelâma dair eserleri olan âlimdir. 1204 yılında Kazvin'de doğdu. Kâtiplik ve müderrislik yapması hasebiyle Debirân diye ünlendi. Nasirüddin et-Tûsî'nin öğrencisi ve Meraga rasathanesinin kuruluşunda çalışma arkadaşı oldu. En tanınmış öğrencilerinden biri, Kutbüddin eş-Şirâzî'dir. 1277 yılında vefat etti. eş-Şemsiyye dışında *Hikmetü'l-ayn*, *Câmi'u'd-dekâik fi keşfi'l-hakâik*, *el-Mufasssal fi şerhi'l-Muhassal*, *el-Münassas fi şerhi'l-Mulahhas*. Geniş bilgi için bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Kâtibî", *DİA*, XXV, 41-42.

⁷¹ Osmanlı medreselerinde yaygın olarak okutulan eş-Şemsiyye şerhlerinin en bilinen haşiyeleri şunlardır: 1) Sa'duddin et-Teftâzânî (ö. 793/1390)'nin Tahtânî'nin eş-Şemsiyye şerhinin haşiyesi. 2) Tahtânî'nin *Şerhu'ş-Şemsiyye* adlı eseri üzerine Cürçânî (ö. 816/1413)'nin yazdığı *Hâşiye 'alâ Şerhi'ş-Şemsiyye* -ki *Küçek* olarak da bilinir- adlı haşiyesi. 3) İmâduddin el-Fârîsî (ö. 899/1494)'nin Cürçânî'nin *Küçek* adlı haşiyesi üzerine yazılmış *Kara Haşiye*'si. 4) Kara Dâvud el-Kocevî (ö. 948/1541)'nin Cürçânî'nin *Küçek* adlı haşiyesi üzerine haşiyesi. Kayacık Ahmet, "Osmanlı Medreselerinde Mantık Eğitimi Üzerine", *İslâmiyat*, II/4 (Ankara 1999), s. 111-121, s. 117.

medikçe kuşku meydana gelmez. Kuşkunun ortadan kalkması anında ise üç idrake, olumlu yapma ve olumsuz yapma anlamıyla hüküm de eklenir. Nispete müteallik idrak ortadan kalkıp onun yerine bu hüküm meydana geliyor değildir. Çünkü hüküm, tasavvurun bağlı olduğu şeyle ilgili değildir. Buna (mütekaddimîn adına) şöyle cevap verildi ki kuşku suretinde izan olmaksızın idrakin, gerçekleşme veya gerçekleşmeme ile ilgili olması caizdir. Kuşkunun ortadan kalkması anında ise idrak, izanla birlikte. Çünkü izanî idrakin, izanî olmayan idrakin ilgili olduğu şeye taallukuna hiçbir engel yoktur.

[8]. Bu ikisinden hangisinin doğruya daha yakın olduğu konusunda düşün ve akıl yürüt.

رسالة في التفرقة بين مذهب المتأخرين والقدماء في القضية والتصديق

لمحمد بن عمر ابن عثمان الدارندوي

المتوفى سنة ١١٥٢

بسم الله الرحمن الرحيم

[1] [ح. ٢: ١-٢؛ ق: ١٢٩-أ] هذا البحث^{٧٢} في التفرقة بين مذهب المتأخرين والقدماء في القضية والتصديق بحيث كُـلِّ فيه أفهام المحققين في التحقيق.

[2] فاعلم أن أجزاء القضية عند المتأخرين أربعة، نفس المحكوم عليه وبه والنسبة التي هي الثبوت في الحملية موجبة أو سالبة والاتصال في المتصلة كذلك والتنافي في المنفصلة، والحكم بمعنى الوقوع واللاوقوع الذي يرد على تلك النسبة في الكل. وعند القدماء ثلثة هي ما عدا النسبة التي هي مورد الوقوع واللاوقوع، فإنهم ينكرون تلك النسبة بناءً على جواز تعلق الحكم بمعنى الإيقاع والانتزاع بما يتعلق به التصور عندهم.

[3] ثم إن الوقوع واللاوقوع عند المتأخرين صفة للنسبة بين وبين ومعناه المطابقة^{٧٣} للواقع وعدمها، وأما عند القدماء صفة للمحكوم به ومعناه الثبوت واللا ثبوت في الحملية والاتصال واللاتصال في المتصلة والتنافي واللاتنافي في المنفصلة.

[4] وإن الحكم [ق: ١٢٩-ب] بمعنى الإيقاع والانتزاع من قبيل الفعل^{٧٤} عند المتأخرين بمعنى إذعان الوقوع و^{٧٥}اللاوقوع، وعند القدماء من قبيل العلم بمعنى إدراك الوقوع أو اللاوقوع مع الإذعان، فإن الحكم عندهم هو الإدراك المقارن للإذعان لا نفس الإذعان الذي هو الجزم أو الرجحان.

[5] ومن ههنا لم يجعل المتأخرون التصديق قسماً من العلم، فإن التصديق عندهم مركب من التصورات الثلث والحكم الذي من قبيل الفعل، والمركب من الداخل والخارج خارج،

٧٢ ق: بحث

٧٣ ق: المطابق

٧٤ ح: + لا العلم

٧٥ ح: أو

ولذا يقسمون العلم إلى التصور فقط والتصور معه حكم^{٧٦}، ويقولون مجموع التصورات الثلث والحكم تصديق] ح. ٢-ب [كما وقع في" الشمسية . "وأما القدماء يجعلون التصديق قسما من العلم، فإن التصديق عندهم عبارة عن الحكم بمعنى إدراك الوقوع و^{٧٧} اللاوقوع مع الإذعان . ومن قسم العلم إلى التصور والتصديق هو القدماء لا المتأخرون . وبهذا يندفع الإيرادات المذكورة ههنا على الكاتبين وإن ورد بعضها على الإمام، وإن توجهت بعد هذا على حواشي الشمسية تعرف ما هو الحق، فتأمل وامش بالإنصاف.

[6] فقد علمت أن الخلاف ههنا بين الفريقين في عدة مواضع: في أجزاء القضية وفي معنى الوقوع و^{٧٨} اللاوقوع وفي أنه صفة للنسبة أم للمحكوم به وفي معنى الإيقاع والانتزاع وفي أنه من قبيل الفعل^{٧٩} أم من قبيل العلم^{٨٠} وفي التصديق هل هو مركب أم بسيط وفي أنه قسم من العلم أم لا .

[7] ثم إن منشأ الخلاف في^{٨١} أجزاء القضية إثبات النسبة التي هي مورد^{٨٢} الوقوع واللاوقوع وإنكارها . استدلل المتأخرون على وجودها بأن^{٨٣} في صورة الشك قد تصورت النسبة بدون الحكم فإنه ما لم يتصور النسبة لا يحصل الشك، وعند ارتفاع الشك ينضم إلى الإدراكات الثلث الحكم بمعنى الإيقاع و^{٨٤}الانتزاع، لا أنه يزول الإدراك المتعلق بالنسبة ويحصل بدله^{٨٥} ذلك الحكم فإن الحكم لا يتعلق بما يتعلق به التصور . ورد بأن الوقوع أو اللاوقوع يجوز أن يتعلق به في صورة الشك الإدراك بدون الإذعان، وعند ارتفاع الشك الإدراك مع الإذعان، إذ لا مانع من تعلق الإدراك [ق: ١٣٠-أ]: الإذعاني بما يتعلق به الإدراك^{٨٦} الغير الإذعاني.

[8] فتأمل و تدبر فإنهما أجدر.

^{٧٦} ق : + ولذا يقسمون العلم إلى التصور فقط والتصور معه حكم

^{٧٧} ح : أو

^{٧٨} ح : أو

^{٧٩} ح : العلم

^{٨٠} ح : الفعل

^{٨١} ق : من

^{٨٢} ح : + الإيجاب والسلب و

^{٨٣} ق : - بأن

^{٨٤} ق : أو

^{٨٥} ق : بدونه

^{٨٦} ح : + الإدراك